

Anpassad litteratur för studenter med läsnedsättning – vad gör vi och hur kan vi bli bättre?

Claes Dahlqvist

Enligt Diskrimineringslagen (2014:958) ska alla studenter ha samma rättigheter och möjligheter oavsett typ av funktionsnedsättning. En av de vanligare funktionsnedsättningarna inom högre utbildning är någon form av läsnedsättning där studenten har svårigheter att läsa och förstå tryckt text. Här är den vanligaste formen dyslexi. Men läsnedsättningen kan också utgöras av synskada, rörelsehinder eller tillfällig läsnedsättning på grund av skada eller sjukdom (Studera med funktionshinder, 2015).

Lärosätena är alltså skyldiga att erbjuda alla studenter bästa möjliga förutsättningar för lyckade studier och i Sverige har studenter med läsnedsättningar goda förutsättningar. Studenter som har någon form av läsnedsättning, och har svårt att tillgodogöra sig tryckt text, har rätt att få sin kurslitteratur i anpassat format.

Myndigheten för tillgängliga medier (2015), MTM, har det särskilda uppdraget från Kulturdepartementet att producera och distribuera anpassad kurslitteratur till studenter med läsnedsättning och anpassningen som görs är talböcker, punktskrift eller e-text. Punktskrift är taktil skrift som man läser med fingertopparna och det vanligaste punktskriftssystemet är det som skapades av Louis Braille. E-textböcker är digital text som enbart kan läsas med läsprogrammet Textview och kan anpassas med hjälp av talsyntes, skärmförstoring eller punktskriftskärm.

Liksom punktskrift är e-text en anpassning som nästan enbart används av synskadade studenter.

Den absolut vanligaste anpassningen är talböcker. En talbok är en inläst version av en utgiven bok och till skillnad från en ljudbok produceras boken med stöd i 17 § i Upphovsrättslagen. Detta innebär att boken kan produceras och tillgängliggöras utan upphovsrättsinnehavarens tillstånd. Projektet *Klart till kursstart*, som berättas om längre fram, handlade om just talböcker och hur studenters tillgång till talböcker i tid till kursstart kan optimeras och säkerställas.

Anpassad litteratur – vad gör Högskolan Kristianstad (HKR)?

På landets lärosäten arbetas det på ett likartat sätt med anpassningar av litteratur som erbjuds studenter med läsnedsättning. Det är högskolebiblioteken direkt och indirekt som ansvarar för anpassningen och det stöd som ges studenter för att få tillgång till och använda litteraturen, men graden av det stöd som ges varierar. På HKR tycker vi oss ha ett välutvecklat stöd.

Kurslitteraturen som talbok

Distributionen av talböcker går från MTM via landets högskolebibliotek och brukar refereras till som den svenska talboksmodellen (Myndigheten för tillgängliga medier, 2015). På samma vis distribueras även e-text och punktskrift. Det är dock väldigt ovanligt att studenter vill ha något av dessa format och därför tas här endast upp hur vi arbetar med talböcker.

Vanligast är, och så som det fungerar på HKR, att den bibliotekarie som ansvarar för anpassad litteratur registrerar studenten för tjänsten *Egen nedladdning*. Studenten kan sedan söka upp och ladda ner sin litteratur från MTM:s bibliotekskatalog

Legimus eller appen Legimus (finns för både Android och Iphone/Ipad) och läsa talboken via dator, telefon eller surfplatta. För att få tillgång till tjänsten behövs ingen dokumentation på läsnedsättningen, däremot ska studenten göra det troligt att denne har en läsnedsättning.

Förutom att registrera studenten för Egen nedladdning ges handledning i hur studenten laddar ner kurslitteraturen på olika sätt samt grundläggande funktionaliteter i läsprogrammen EasyReader (PC) och Wordread Mac (Mac). Läsprogrammen är program som MTM kostnadsfritt tillhandahåller studenter som blivit registrerade för Egen nedladdning. Med hjälp av programmen kan det speciella DAISY-formatet läsas, i vilket talböckerna är producerade. DAISY-formatet möjliggör navigering i texten på olika nivåer, ändring av uppläsningshastigheten, bokmärkning etc. Bibliotekarien visar vid behov även hur nedladdning med och användning av appen Legimus fungerar. Appen fungerar i stort på samma vis som läsprogrammen och har samma funktioner.

Mycket litteratur finns i Legimus, men inte allt. Den kurslitteratur som inte finns i Legimus har berättigade studenter rätt att få producerad av MTM. Det är studentens ansvar att beställa nyproduktion via funktionsansvarig bibliotekarie. En nyproduktion tar ca åtta veckor, därför måste studenten i god tid gå genom litteraturlistor och beställa det som inte finns inläst. Detta är långt ifrån en bra rutin. Litteraturlistor är inte alltid tagna åtta veckor innan kursstart och studenten riskerar att få litteraturen alldeles för sent. Dessutom bör det inte vara studentens ansvar att se till att kurslitteraturen finns i anpassade format. Förslag på hur det skulle kunna fungera återkommer vi till.

Det är viktigt att ge studenten mycket tid för handledning i början av studierna för att komma igång med läsandet av talböcker så snart det är möjligt. Bibliotekarien handleder studenten genom nedladdningsprocessen på dennes egna medhavda dator, mobiltelefon eller surfplatta. Nedladdning av läsprogram eller app görs på samma enhet och grundläggande funktioner i önskad nedladdad bok visas. På så vis har studenten kommit igång och slipper förhoppningsvis bli frustrerad över att inte lyckas komma igång med studierna. Bibliotekarien är sedan efter för många ett stöd under studietiden och en länk till MTM om så behövs. Studenten kan även vid behov få mer kvalificerad support på läsprogrammen av företaget som står bakom dem, Dolphin Computer Access.

Talsyntes

Den kurslitteratur som MTM inte producerar (artiklar, enskilda kapitel, kompendier etc.) får lärosätena själva anpassa till studenterna. På Högskolan Kristianstad (2015), gör vi det genom att erbjuda talsynteser som alla studenter och all personal kan ladda ner till sina privata datorer via Elevsajten som drivs av Svensk Talteknologi AB.

En talsyntes gör det möjligt att få den text som är markeringsbar på en datorskärm uppläst. Talsynteserna ClaroRead Plus (PC) och WordRead Mac (Mac) kan alla studenter och all personal ladda ner till sina privata datorer. Talsynteserna har även en inbyggd funktion som möjliggör konvertering till text från dokument som inte har någon markeringsbar text, en så kallad OCR-motor. Skannas en text från till exempel en bok och sparas den bilden som en PDF-fil, kan man med hjälp av OCR-motorn konvertera bilden till ett dokument med markeringsbar text och därmed få den uppläst med talsyntesen. All text är alltså möjlig att få uppläst oavsett om den finns i digital form från

början eller inte. Inläsningar som HKR gjorde för ett antal år sedan där studenter arvoderades för att läsa in text som inte fanns i digital form har därmed helt försvunnit.

Bibliotekarien ger en sorts begränsad support avseende hur programmen laddas ner samt hur grundläggande funktioner fungerar. Elevsajten ger en mer kvalificerad support på programmen vid behov.

Hur kan vi bli bättre?

Det som görs i dagsläget är alltså en hel del vad gäller studenters tillgång till anpassad litteratur och arbetet med att leda dem rätt i användningen av den. Det vi gör är uppskattat och vi ger våra studenter goda förutsättningar att lyckas i sina studier. Men allting kan alltid utvecklas och bli bättre.

Kurslitteraturen klar till kursstart

MTM erbjuder möjligheten för funktionsansvariga bibliotekari-er att i förväg producera talbokstitlar som bedöms vara troliga beställningskandidater av studenter med läsnedsättning. Det har gjorts i begränsad omfattning på HKR men det har saknats tid och rutiner för att göra det i större omfattning. Ambitionen har alltid funnits där då studenter många gånger upplevt frustration och förtvivlan över att kurslitteratur inte finns som talböcker och där en beställning av nyproduktion inte är lönt då den kommer bli färdig först när kursen är slut. Vårterminen 2014 gavs dock möjligheten att tillsammans med MTM och Södertörns högskola arbeta med projektet Klart till kursstart. Nu gavs chansen att i strukturerad projektform upparbeta lämpliga rutiner och därmed också förutsättningar att beställa en större mängd titlar.

Projektet sträckte sig över fyra terminer, från vårterminen 2014 till höstterminen 2015. Syftet var att arbeta fram rutiner

på respektive högskola för att identifiera och beställa rätt obligatorisk kurslitteratur i rätt tid och rutiner på MTM för att läsa in titlarna och bli klara till kursstart. Därmed skulle studierna underlättas för studenter med läsnedsättning väsentligt eftersom dessa studenter vanligtvis har ansvaret att själv beställa den litteratur som inte finns inläst. Till skillnad från studenter som läser tryckt litteratur där ansvaret ligger på kursansvarig att kurslitteraturen ska finnas tillgänglig.

Arbetsgången på HKR har varit:

1. Identifiera de kurser som man ska beställa kurslitteratur från. Urval har skett utifrån fristående kurser och kurser på program med många studenter och därmed med många som registrerats för Egen nedladdning och därmed historiskt beställt flest titlar. Kurser på programmen det har handlat om är inom Förskolläraryrket, Gastronomiprogrammet, Grundläraryrket, Digital design, IT-driftsteknikerprogrammet, Högskoleingenjörprogrammet, Biologiprogrammet, Sjuksköterskeprogrammet, Ekonomiprogrammen, Biomedicinska analytikerprogrammet, Specialpedagogprogrammet, Personal- och arbetslivsprogrammet och Socionomprogrammet. Fristående kurser som identifierats är kurser inom ämnesområdena Sociologi, Kriminologi och Psykologi.
2. Gå genom kurslitteraturlistor för de utvalda kurserna.
3. Beställa obligatorisk kurslitteratur i Legimus.
4. Dokumentera arbetet kring att beställa kurslitteratur samt tankarna kring urvalet.
5. Uppföljning årligen med MTM och Södertörns högskola.

Totalt beställde HKR 76 titlar under projektets gång och av statistiken kan utläsas att nyttjandegraden på dem varit hög (Ekman, 2015). Det har också visat sig att beställning av nyproduktion knutna till studenter kontinuerligt gått ner, ett tecken på att litteraturen redan finns i Legimus och inte behöver beställas.

De svårigheter som uppstod har varit att litteraturlistorna inte varit tillgängliga i tillräckligt god tid. Det tar cirka åtta veckor för MTM att producera en titel och är då litteraturlistorna inte tagna och publicerade senare än åtta veckor innan kursstart är det såklart omöjligt att produktionen av titeln blir klar i tid till kursstart.

Fortsättningsvis kommer tillgången till kurslitteraturen på identifierade kurser att säkerställas genom att dessas litteraturlistor även i framtiden kommer att bevakas. Problemet är att det trots allt är tidskrävande samt att alla program och kurser inte täcks in.

Ett förslag på hur det skulle kunna fungera och som också rekommenderades återfinns i dokumentet Regler för kursansvar och examination (Högskolan Kristianstad, 2015) är:

- att de behov presumtiva studenter med läsnedsättning har, särskilt beaktas i arbetet med litteraturlistor och ges likvärdiga studievillkor. Tänkt litteratur bör därför även finnas tillgänglig som talbok i talbokskatalogen Legimus eller i digital form när terminen startar. Därför är rekommendationen att minst 8 veckor (produktionstid för talbok) före terminsstart kontrollera tillgängligheten i talbokskatalogen Legimus. Finns den inte där beställs förproduktion via funktionsansvarig bibliotekarie. Alternativet är att föreslå alternativ

likvärdig litteratur som finns tillgänglig i talboks-katalogen Legimus eller i digital form. Information om de talsynteser HKR erbjuder och som möjliggör uppläsning av digital text bör finnas tillgänglig i god tid före terminsstart (Högskolan Kristianstad, 2015, 15e december).

Efter att utbildningsnämnderna för de båda sektionerna diskuterat rekommendationen beslutades formuleringen:

- att i god tid kontrollera att i kursen ingående litteratur finns tillgänglig i tryckt form och om så behövs som talbok eller i digital form. Information om de talsynteser HKR erbjuder och som möjliggör uppläsning av digital text bör finnas tillgänglig i god tid före terminsstart (Högskolan Kristianstad, 2015, 15e december).

Den beslutade formuleringen är således något vagare än rekommendationen, men den sätter ändå fingret på att de relevanta formaten för studenter med läsnedsättning måste beaktas av kursansvarig vid arbetet med litteraturlistor. Att som kursansvarig efterleva formuleringen är den enda vägen att gå om så många kurser och program som möjligt ska täckas in. Bibliotekarien har ingen möjlighet att själv göra arbetet. Det är endast i samarbete med kursansvariga tillgången till kurslitteraturen i tid till kursstart kan säkerställas i relevanta format och som alla studenter med läsnedsättning ges möjlighet att studera på likvärdiga villkor. Kursansvarig skulle alltså få en del extra arbetsuppgifter. Dock inte i någon större omfattning och framförallt inte när rutiner väl upparbetats. Vinsten med den extra arbetsinsatsen skulle vara väldigt stor. Genomströmningen skulle säkerligen öka och inte minst skulle ett stort steg tagits mot en mer tillgänglig och rättvis utbildning.

Studieteknik – att studera med hjälp av läsprogram, talsynteser och appar

I dagsläget erbjuds inget stöd till studenter med läsnedläggning i hur man bäst studerar med hjälp av den anpassade litteraturen genom att använda läsprogram, talsynteser, appen Legimus samt den mängd talsyntesappar som finns. Det räcker inte med det lilla stöd bibliotekarien ger i hur man rent tekniskt får tillgång till och använder talböcker, läsprogram och talsynteser och alla de manualer och supportrar som hänvisas till. Studenter har ett behov av få hjälp i hur hjälpmedlen bäst kan användas i studierna och utmaningen är att hitta vägar för hur vi kan vara ett stöd här.

En väg skulle vara att utöka Lärverkstädernas verksamhet till att även innefatta ett sådant stöd från en speciallärare eller dyslexipedagog. Det vill säga att det till LärandeResursCentrum (LRC) knyts en kompetens vars profession innebär att vara expert på alla de hjälpmedel människor med läsnedläggning har och hur dessa bäst används i studiesituationer. En sådan kompetens krävs för att möta studenternas behov. Det räcker inte att personal på LRC kompetensutvecklas och sedan tror sig kunna vara ett relevant stöd till studenterna. En sådan kompetens har endast personer som efter lång utbildning skaffat sig en yrkesexamen som speciallärare.

Den universellt designade utbildningen

Stödet avseende anpassad litteratur kan med fördel utgå från en av principerna bakom Universal Design for Learning (UDL). UDL är ett ramverk som syftar till att förbättra och optimera lärandet för alla baserat på vetenskapliga studier om hur den mänskliga hjärnan fungerar (Meyer, A., Rose, D.H., & Gordon, D., 2014).

Ramverkets tre huvudprinciper fokuserar på tre aspekter av lärandet där lika många olika delar av hjärnan används. Här är inte platsen att gå in på alla tre principer. Pia Häggblom, samordnare för studenter med funktionsnedsättning, fördjupar kunskaperna om principerna i annan text i detta nummer och intresserade läsare hänvisas dit. Däremot förtjänar en av principerna att förklaras då den handlar om att erbjuda den lärande multipla representationer vad gäller innehållet för lärandet, lärandets vad. Det räcker exempelvis inte att endast erbjuda texter i tryckt form, den ska också finnas tillgänglig i digital form och/eller som talbok (Meyer, A., Rose, D.H., & Gordon, D., 2014).

Ska vi leva upp till UDL-principen och vara ett relevant och effektivt stöd för alla studenter bör stödet i största möjliga mån vara integrerat i utbildningarna. Lärare och utbildningsansvariga bör ha kunskaper om studenter med läsnedsättningar och deras behov av anpassad litteratur och i utbildningen från början, och kontinuerligt integrerat, erbjuda tillgång till litteraturen i för studenterna relevant format. Ett steg på vägen att vara ett sådant stöd och samtidigt bygga upp en kunskap är att efterleva den formulering som numer återfinns i dokumentet Regler för kursansvar och examination. Givetvis utesluter eller ersätter inte detta bibliotekariens arbete med anpassad litteratur. Snarare blir den samlade kunskapen om anpassad litteratur större och framförallt blir stödet till studenterna bättre.

Kunskap om hur studenter med läsnedsättning studerar och lär sig med hjälp av anpassad litteratur bör också utvecklas. Det är en stor utmaning och här bör stödet utvecklas och bli bättre. En väg skulle kunna vara att, som tidigare nämnts, en speciallärare eller dyslexipedagog kompletterar LRC:s samlade kompetens

avseende studier med anpassad litteratur. Detta genom att arbeta individuellt med studenter med stora problem och som behöver mycket stöd.

Men bara medvetenheten om att studenter med läsnedsättning finns och har ett icke-traditionellt sätt att lära betyder mycket. Eller snarare, bara kunskapen om att det i en studentgrupp alltid finns olika lärandestilar där litteratur i anpassade format är en viktig del, borde borga för att läraren vill utveckla sin undervisning. Denna strävan skulle på sikt leda till en mer tillgänglig eller universellt designad undervisning som gynnar och inkluderar alla studenter. För det har dessutom visat sig att en sådan tillgänglig undervisning är bra undervisning för alla. Det vill säga tillgänglig eller universellt designad pedagogik är bra pedagogik (Henriksson, 2003).

Referenser

SFS 2008:567. *Diskrimineringslag*. Hämtad 17 december, 2015, från Riksdagen, http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Diskrimineringslag-2008567_sfs-2008-567/

Ekman, K. (2015). *Slutrapport Klart till kursstart, försöket*. Stockholm: Myndigheten för tillgängliga medier.

Henriksson, A. (2003). *Undervisa tillgängligt! : pedagogiska verktyg för likabehandling av studenter med funktionshinder*. Uppsala: Uppsala universitet. Från http://www.uadm.uu.se/upi/arkiv/rapporter/PU_Rapport1%20Undervisa%20tillgangligt.pdf

Högskolan Kristianstad (u.å.). *Stödprogram och tekniska hjälpmedel*. Hämtad 17 december, 2015, från Högskolan Kristianstad <http://www.hkr.se/sv/lrc/funktionshinder/stodprogram-och-tekniska-hjalpmedel/>

Högskolan Kristianstad (2015). *Regler för kursansvar och dokumentation*. Opublicerat intranätdokument.

Högskolan Kristianstad (2015, 15 december). *Sammanträde med Utbildningsnämnden för hälsa och samhälle (UHS) och Utbildningsnämnden för lärande och miljö (ULM)*. Opublicerat intranätdokument.

Meyer, A., Rose, D.H., & Gordon, D. (2014). *Universal design for learning: Theory and practice*, Wakefield MA: CAST. Från <http://udltheorypractice.cast.org/login>

MTM - Rapport: Fokusgrupper med studenter (2014). Stockholm: Markör Marknad och kommunikation AB. Från <http://www.mtm.se/globalassets/forskning-och-samverkan/mtm-anvandarundersokning-studenter.pdf>

Myndigheten för tillgängliga medier (u.å.). *Om oss*. Hämtad 17 december, 2015, från Myndigheten för tillgängliga medier, <http://www.mtm.se/om-oss/>

Statens beredning för medicinsk utvärdering (2014). *Dyslexi hos barn och ungdomar: tester och insatser; en systematisk litteraturöversikt*. Stockholm: Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU). Från <http://www.sbu.se/sv/Publicerat/Gul/Dyslexi-hos-barn-och-ungdomar---tester-och-insatser/>

Studera med funktionsnedsättning (2015). *Statistik*. Hämtad 17 december, 2015, från Studera med funktionshinder <http://www.studeraimedfunktionshinder.nu/statistik.htm>